

УДК 930.1+910.4

**АНТОН ФРІДРІХ БЮШІНГ: ХРОНОЛОГІЧНА
РЕТРОСПЕКТИВА ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ****ANTON FRIEDRICH BÜSCHING:
CHRONOLOGICAL RETROSPECTIVE OF LIFE
AND ACTIVITY****Добролюбська Ю. А.,**

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та
методології науки, ДЗ «Південноукраїнський
національний педагогічний університет імені
К. Д. Ушинського» (Одеса, Україна),
e-mail: jdobrol@ukr.net, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-3564-854X>

Dobrolyubskaya Yu. A.,

Doctor of sciences in philosophy, Professor, Head
of the Department of World History and Methodology
of Science, South Ukrainian National Pedagogical
University named after K. D. Ushinsky
(Odessa, Ukraine), e-mail: jdobrol@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3564-854X>

Публікація є спробою впорядкувати наукову спадщину та надати цілісну картину ключових етапів життя і діяльності німецького географа, історика, педагога та теолога Антона Фрідріха Бюшінга.

Сучасники визнавали Бюшінга справжнім засновником наукової географії та статистики. В своїх працях він вперше використав значну кількість маловідомих нових матеріалів, систематизував данні фіскальних та кадастрових розшуків, довів необхідність включення у науковий обіг картографічного матеріалу.

Наполеглива праця А. Ф. Бюшінга була втілена в цілому ряді багатотомних видань, головним з яких вважається «Опис землі», що став першим систематизованим географічним твором в історії географії.

Ключові слова: біографія, історична біографістика, історія географії, статистика, Просвітництво, історія освіти.

The publication is an attempt to streamline the scientific heritage and provide a coherent picture of the key stages of the life and activity of the German geographer, historian, teacher and theologian Anton Friedrich Büsching.

Contemporaries recognized Büsching as the true founder of scientific geography and statistics. In his writings, he first used a large number of little-known new materials, systematized the data of fiscal and cadastral searches, and proved the necessity of incorporating cartographic material into scientific circulation.

The hard work of A. F. Büsching was embodied in a number of multivolume publications, the main of which is «The description of the earth», which became the first systematized geographical work in the history of geography.

Keywords: biography, historical biography, history of geography, statistics, education, history of education.

Постановка проблеми. Антон Фрідріх Бюшінг (1724–1793) був німецьким географом, істориком, педагогом та теологом. Його праця «Опис землі» була першим систематизованим географічним твором в історії географії [6–10].

Аналіз досліджень і публікацій. Творчості А. Ф. Бюшінга присвячена значна частина дослідження Л. П. Белковець [1], однак зазначена праця написана ще за радянські часи, тому характеристика діяльності вченого подана виключно з марксистської позиції. Цікавою та ґрунтовною є стаття С. В. Корольова, присвячена античній колекції бібліотеки А. Ф. Бюшінга [3]. Також можна відзначити дві невеличкі праці, присвячені діяльності школи Святого Петра у Петербурзі [4;

5]. З німецької історіографії єдиною комплексною працею є монографічний життєпис П. Хоффмана, який характеризує місце та роль А. Ф. Бюшінга на загальному фоні німецького Просвітництва [11].

Мета статті – головною метою публікації є спроба впорядкувати наукову спадщину та надати цілісну картину ключових етапів життя і діяльності Антона Фрідріха Бюшінга.

Антон Фрідріх Бюшінг народився 27 вересня 1724 року в містечку Штадтхагені в Шаумбург–Ліппі, недалеко від Ганновера, в родині адвоката. Батько Бюшінга, талановита та освічена людина, вів настільки безладний спосіб життя, що сім'я постійно відчувала нестачу необхідних для життя засобів. Через бідність батьків Бюшінг не міг відвідувати регулярно навіть громадську школу свого рідного міста, тому його початкова освіта була недостатньою. Однак старанність його в навчанні була так велика, що на юного Бюшінга звернув увагу і взяв до себе штатдхагенській суперінтендант, а в майбутньому пастор церкви Св. Петра в Копенгагені, енциклопедично освічений учений–теолог Е. Д. Хаубер. «Протягом кількох років, – писав пізніше Бюшінг, – я разом з двома іншими учнями отримував від нього знання грецької та інших стародавніх мов (Бюшінг готував себе до кар'єри богослова, збираючись йти стопами свого діда, ученого священника Штадтхагену), географії та історії, алгебри, геометрії, астрономії. Хаубер вчив своїх учнів тверезо мислити, вчив не тільки розум, але й серце» [2, с. 6]. Допомога ж батьку, часте нічне переписування службових паперів привчили Бюшінга до постійної і наполегливої праці, навчили цінувати час.

Навесні 1743 р. ображений черговою грубою витівкою батька, Бюшінг залишив рідну домівку. За допомогою Хаубера він заручився підтримкою впливових осіб в Ганновері та відправився в Галле. Тут, у визнаному центрі Просвітництва Центральної Німеччини, центрі шкільного справи, Бюшінг закінчив свою освіту.

У 1743 р. він відвідував один зі знаменитих закладів Августа Германа Франке, великого реформатора німецької педагогіки, латинську школу сирітського будинку, яка дала путьку в життя багатьом видатним представникам німецького Просвітництва і іноземцям, а в 1744 р. став студентом університету.

Бюшінг навчався пристрасно, просиджуючи ночі в особистих бібліотеках свого улюбленого вчителя, доктора З. Я. Баумгартена та відомого пропагандиста і інтерпретатора філософії, психології та фізики Християна Вольфа. Під керівництвом Баумгартена були написані не тільки перші богословські праці Бюшінга, а й сформувався його інтерес до історії. При цьому доводилося підробляти на життя правкою коректури в університетському видавництві, викладацькою роботою. Спочатку Бюшінг вів уроки християнського віровчення і чистописання в німецькій школі сирітського будинку, а потім в латинській школі, де раніше навчався сам, викладав грецьку і давньоєврейську мови, а в останній рік

студентства – математику та історію. Вже тут проявилися його блискучі педагогічні здібності, виробилися педагогічні погляди, в яких були враховані недоліки як великої програми Хаубера, так і лаконічності Баумгартена.

Пристрасність, з якою Бюшінг віддавався навчанню, науці і викладанню, викликали у свій час побоювання, що його здоров'я не витримає настільки напруженої праці, але молодість та стриманість звели нанівець сумні наслідки нічної праці. У 1747 р. молодий магістр богослов'я отримав запрошення стати викладачем Гальського університету. Однак нестача матеріальних засобів змусила його у 1748 р. прийняти більш вигідну пропозицію данського таємного радника, графа Ф. Р. Лінара – стати вихователем його старшого сина і переїхати в Кьостріц.

Це був звичайний для XVIII ст. шлях молодих бідних вчених. Для Бюшінга ця пропозиція мала, однак, дуже важливі наслідки. Разом з Лінаром, що відправився 6 грудня 1749 року до Петербурга залагоджувати як посланник спірні через Шлезвіг–Гольштейн справи між Данією, Швецією і Росією і взяв з собою старшого сина, Бюшінг опинився в Росії.

Перше його перебування в ній було недовгим – з січня по серпень 1750 року, але столиця імперії справила на нього настільки сприятливе враження, що пізніше, як тільки випала нагода, Бюшінг знову відправився туди. Тут він спробував свої сили в читанні проповідей в деяких лютеранських церквах, сподобався слухачам, що вирішило потім питання про вибір нового священика церкви Св. Петра на його користь.

Тут же визріла думка про необхідність створення нової географічної праці, був складений її план, втілення якого в життя Бюшінг зайнявся після повернення. Першою спробою такої роботи став «Короткий опис Шлезвіга і Гольштінії», який вийшов в світ в Гамбурзі у 1752 р. [1, с. 192]. В цьому ж році Бюшінг залишив будинок Лінара і відправився в Копенгаген. Там, в будинку свого колишнього вчителя, доктора Хаубера, він отримав можливість зайнятися географією, використовуючи його бібліотеку і зібранні ним ландкарти, користуючись зібраннями інших покровителів наук, в тому числі багатющою бібліотекою російського посла, колишнього президента Петербурзької Академії наук, видаленого з Росії Біроном, Йоганна Альбрехта Корфа, близького друга Хаубера. Вельми показово те, що об'єднувало Бюшінга з Корфом, якого він любив та поважав і про якого залишив цікаві спогади в своєму життєписі. Бюшінг писав, що ще під час навчання в університеті Йени Корф виявив критичне ставлення до релігійних догм. «Абсолютно ясно, – заявляв Бюшінг, – що і потім Корф не був християнином, що мені, при тій повазі, яку я до нього відчував, було дуже близько» [2, с. 10]. Багаті зібрання Корфа (його бібліотека нараховувала 35 тис. томів), людини, всебічно начитаної, критично мислячої, якого Бюшінг вважав «єдиним президентом Академії, що володів

настільки глибокими знаннями, які по праву вимагаються від президента академії», було широко використано ним при складанні «Опису землі». Він відзначав також, що отримав від Корфа для своєї праці багато архівних та інших документів, які той збирав, в тому числі «весь статистичний матеріал по скандинавським країнам» [3, с. 435].

У Копенгагені Бюшінг підготував та почав видавати свій перший щомісячний журнал «Відомості про стан наук і мистецтв в датському королівстві», два томи якого вийшли друком у 1754–1756 рр.

У 1754 р. Бюшінг повернувся до Німеччини. Він відправився в Галле, де були друзі і де можна було продовжити підготовку опису землі, але, отримавши запрошення Ганноверського міністра Мюнгаузена, який допомагав йому в університетські роки, в серпні 1754 року він прибув в Геттінген і зайняв місце екстраординарного професора філософії в університеті з жалуванням в 200 рейхсталерів. Тут у 1755 р. відбулося його одруження з відомою поетесою Христиною Дільтей, а в 1756 році була захищена дисертація на здобуття наукового ступеня доктора богослов'я. Вона присвячувалася критиці Біблії, в якій Бюшінг зайшов так далеко, що запропонував відокремити в ній «дійсні божественні істини» від тих, що були «наслідком доповнень та висновків окремих людей і які досить проблематичні та мало значущі». Захист відбувся 7 серпня, а у вересні радник герцога з питань теології і член ганноверської консисторії Гьоттен виступив зі звинуваченням Бюшінга в тому, що він «зарахував важливі положення християнства до неважливих і недоведених», а самого Бюшінга оголосив еретиком [2, с. 9].

Наслідком цього з'явився рескрипт Мюнгаузена від 14 січня 1757 р., яким Бюшінг було заборонено будь-що друкувати без особливого дозволу Ганноверської таємної ради та читати лекції на богословські теми. Не допоміг навіть лист до консисторії Баумгартена, більш того, ортодоксія цього визнаного захисника наукової теології від пієтизму була використана проти Бюшінга. Він відмовився від кар'єри богослова і дав собі слово, що ніколи більше не стане писати на богословські теми. Педагогіка, географія, історія та статистика – галузі, в яких скаже своє вагомe слово вчений, повинні висловити вдячність пильному Гьоттену за це.

Поступово становище Бюшінга в університеті стабілізувалося і в 1759 році він став ординарним професором філософії з платнею в 400 рейхсталерів та правом мати безкоштовну кореспонденцію з усією Європою. Все ж випадок з дисертацією, очевидно, сприяв тому, що в 1760 році він прийняв пропозицію переїхати до Петербурга. До цього часу Бюшінг отримав вже популярність не тільки як автор «Опису землі», чергові томи якого почали виходити з 1754 року, але й як учений–педагог, ґрунтовний знавець шкільної справи. Проблемам педагогіки були присвячені лекції, які він читав в Геттінгені, у 1759 і 1760 рр. вийшли дві його книги про підготовку домашніх вчителів. В результаті пішли вигідні пропозиції від навчальних закладів,

один з них було отримано їм від магістрату Риги – зайняти місце ректора гімназії.

Рішенню Бюшінга про переїзд до Петербурга сприяло також те, що під час Семирічної війни Геттінген сильно постраждав, особливо за час французької окупації. Бюшінга, у якого до цього часу народилося четверо дітей, переслідували хвороби, постійний брак матеріальних коштів. У розпал чергової хвороби, коли Бюшінг вже готував дружину до можливої своєї смерті, прийшов лист від консисторії лютеранської церкви Св. Петра в Петербурзі із запрошенням зайняти місце другого пастора та директора церковної школи. Розцінивши це як особливий знак долі, Бюшінг прийняв пропозицію [5, с. 130]. У серпні 1761 році разом з сім'єю він прибув до Петербурга.

Бюшінг писав, що саме в Петербурзі прийшло до нього невідоме раніше «почуття простору», яке для нього, як для географа, мало великі наслідки. У зустрічах з петербурзькими вченими, представниками громадськості та простими людьми відкрилося йому «нове бачення», в музеях, бібліотеках та архівах міста знайшов він джерела нових знань [4, с. 46–47]. Тут були зібрані матеріали, зав'язані знайомства, які потім забезпечили інтенсивну публікаційну діяльність вченого. В результаті скромний петербурзький священник та педагог виріс в одного з значних діячів німецького Просвітництва.

Враження про Петербург, про людей, з якими він був знайомий, Бюшінг виклав потім в своєму життєписі, який вийшов в світ в Галле у 1789 році. Важливі для історика безпосередні враження очевидця перевороту 1762 року, внаслідок якого на престол була зведена Катерина II, яким став Бюшінг, були узагальнені в перекладі А. Г. Брікнера [2].

Життєпис дозволяє окреслити коло спілкування Бюшінга, в атмосфері якого формувалися його наукові інтереси. За час перебування в Петербурзі Бюшінг познайомився з багатьма людьми, що належали до різних верств населення. Серед тих, хто приймав його, розмовляв з ним, допомагав йому, ми бачимо державних діячів того часу, видатних військових, дипломатів, «знатних персон».

Багато цікавих знайомств принесла вченому його служба в церкві Святого Петра, в якій він читав зазвичай дві недільні проповіді. Лютеранська євангельська громада, якій належала ця церква, була найчисленнішою і представницькою в Петербурзі, вона виникла разом з самим містом. Її членами були великі князі та княжни, інші члени імператорської родини (в тому числі мати Катерини II), адмірали та генерали армії і флоту, службовці двору та посольств, міністри, чиновники, професори Академії наук, викладачі кадетського корпусу, купці, художники, ремісники. На чолі громади стояв конвент, в який входили 1 або 2 патрони, 2 священники, 4 старости та 4 члени. Патронами громади та членами конвенту були в різні роки адмірал Корнелій Крюз, віце-президент юстиції-колегії Вольф, камергер двору Петра III М. Ф. Корф тощо [4, с. 98–99].

Церква Св. Петра мала школу, вірніше, кількох вчителів, які навчали дітей своїх прихожан

читанню, письму, арифметиці, священному писанню, давали їм начала латинської та французької мов, історії та географії. Бюшінг під керівництвом конвенту завершив розпочату в середині 50-х рр. реорганізацію школи, яка отримала назву «школи мов, мистецтв та наук». Школа отримала новий кам'яний будинок, були створені бібліотека, природничий кабінет, фізична та хімічна лабораторії, які коштували громаді в 58 тис. рублів. Бюшінг створив постійний штат вчителів (18 осіб), що дозволило значно розширити склад учнів. До початку другого півріччя 1763 року в ній було близько 300 учнів, хлопчиків та дівчаток, представників різних соціальних та національних груп: німців, росіян, калмиків, вірмен, італійців, французів, англійців, шведів, фінів, естів, литовців, латишів [4, с. 102].

Більшість учнів крім мов, німецької, французької та російської, вивчали основи математики та природознавства, малювання та моделювання, музику. В школі читалися лекції на етичні теми, викладалося мистецтво «економії», фізична культура. Латинську вивчали не всі, а лише ті, хто готував себе до професії медика або фармацевта і до вступу в університет. Бажаючи отримати богословську освіту вивчали грецьку та інші стародавні мови. Дівчаткам, які навчалися окремо, крім письма, читання і арифметики, німецької і французької мов, викладали науку про здоров'я та господарство, мистецтво літературної творчості, прищеплювали загальні уявлення про географію та загальну історію, вчили малюванню, співу, грі на фортепіано, шиттю і вишиванню. Російських хлопчиків, число яких в школі постійно зростало, навчав православному віровченню спеціально для цієї мети запрошений вчений ієромонах.

В своїй діяльності педагога Бюшінг вже в Петербурзі спробував, як бачимо, втілити в життя ідеї А. Г. Франке про з'єднання навчання та виховання, про навчання учнів всьому тому, що необхідно їм у їх майбутньому практичному житті. Тим самим переслідувалася кінцева мета – підготовка освічених та умілих фахівців для всіх галузей державного життя.

Історія школи лютеранської церкви Св. Петра в Петербурзі, написана Бюшінгом, дає цікавий матеріал для історії освіти, який лише частково притягнув увагу дослідників [4; 5]. Вчителі школи, серед яких були Е. Лаксман, відомий ботанік, І. Бекман, майбутній професор Геттінгенського університету, стали потім інформаторами Бюшінга. Керівництво школою значно розширило і коло його спілкування з жителями Петербурга. Уже в перший приїзд до Петербурга відбулося близьке знайомство його з членами Академії наук, яке було потім продовжене. У своїх спогадах Бюшінг залишив цікаві замітки про Академію, характеристики її членів, їх матеріального становища, наукових занять. У 1750 р. відбулося його перше знайомство з Г. Ф. Міллером, яке швидко переросло в дружбу і тісне наукове співробітництво. Не без впливу Міллера склав Бюшінг плани своїх географічних робіт, не без його допомоги розробляв свої

географічні характеристики Російської імперії. Величезне листування відбиває їх відносини в роки, коли Бюшінг і Міллер жили в різних місцях, вона обірвалася лише зі смертю останнього у 1783 р. Друзями, соратниками, кореспондентами Бюшінга стали й інші члени та співробітники Академії: П. С. Паллас, Я. Штелін, І. Ейлер, Г. Л. Х. Бакмейстер [11, с. 210–212].

Через одного з керівників академічної канцелярії з Бюшінгом у 1761 р. вів переговори І. І. Шувалов. Вони стосувалися виданого ним німецького перекладу книги Вольтера про Петра I і становлять інтерес не тільки як свідчення незалежної позиції Бюшінга у відносинах з російськими вельможами, але й вносять додаткові штрихи в історію взаємин російського двору зі знаменитим французьким письменником.

Німецьке видання праці Вольтера з'явилося у 1761 р. у Франкфурті-на-Майні (1-й том) з передмовою Бюшінга і з примітками, в яких були виправлені численні фактичні помилки Вольтера. У передмові Бюшінг вельми невтішно відгукнувся про історичну вагомість праці Вольтера, для якого їм були отримані з Росії практично не використані численні матеріали, підготовлені в Академії наук. За цими матеріалами, вважав Бюшінг, Вольтер міг скласти «достовірну, ґрунтовну і повну історію великого монарха та його достопамятних справ». Але праця, яка вийшла з-під пера Вольтера, була мало схожа на працю історика, історія Петра була наповнена численними помилками і неточностями. «Перші два розділи, що містять політико-географічні, – зазначав Бюшінг, – були настільки сповнені помилок, що примітки зайняли б більше місця, ніж сам текст, тому я випустив цю частину зовсім, а замість неї вставив інший текст» [2, с. 11]. «Географічні пізнання Вольтера настільки малі, – продовжував він, – що і в огляді ландкарт допущено багато помилок географічного характеру. Мої виправлення цих помилок ґрунтувалися головним чином на «Зібранні Російської історії» проф. Міллера. Цей відомий і заслужений чоловік міг би створити більш вірну і повну історію Петра Великого, якби зробив цей опис, який, однак, замовили Вольтеру, чи історичні праці аж ніяк не досягають висоти його поетичних творів» [2, с. 11].

Думку Бюшінга, критика вельми обізнаного, помітили в Європі, і це не могло сподобатися російській двору, який щедро оплатив замовлення і розраховував на появу книги до слави і честі не тільки її головного героя, але й тих, хто мав до її створення безпосереднє відношення. На Бюшінга чинився тиск з метою змусити його публічно пом'якшити свою думку і, головне, роз'яснити свої слова про те, що книга була добре оплачена. Бюшінг відмовився зробити спростування, тому що мав у своєму розпорядженні достовірні дані про «подарунки, які були отримані Вольтером за книги або під виглядом допоміжних засобів для неї» від імператриці і від самого мецената «Ці подарунки, – вважав він, – були настільки нечувано щедрі, що можна сказати – ніколи ще в світі погана книжка не була так добре оплачена» [2, с. 9]. У своїй відповіді

Шувалову Бюшінг запропонував Вольтеру виступити із запереченнями у відкритій пресі, як це було прийнято в науковому світі Західної Європи. Це змусило б і Бюшінга роз'яснити свої зауваження на книгу у вигляді публічної відповіді на заперечення. Іншими словами, він пропонував наукову полеміку, в яку Вольтер, природно, не бажав вступати, тому що суми, названі Бюшінгом (10 тис. червінців і колекція золотих медалей в 6 тис. рублів), аж ніяк не були міфом.

Тауберт довго переконував вченого, кажучи про всесія фаворита та про можливі неприємні наслідки відмови. «Я не вчинив би інакше навіть в тому випадку, якщо б Шувалов був самим імператором», – відповів він і закінчив свою розповідь про цей епізод в життєписі зауваженням про те, в царювання імператриці Єлизавети вчені, які жили в Росії, відчували «деспотизм» не так імператорського двору, скільки його креатур [2, с. 11].

За діяльністю Бюшінга стежила Катерина II, яка цінила його не тільки як блискучого проповідника, а перш за все як педагога і вченого. Коли Бюшінг, посварившись з патроном церкви Мініхом, зібрався до своєї вітчизни, де йому було обіцяно професорське місце, вона доручила Г. Теплову від її імені схилити його залишитися в Росії. Катерина II пропонувала йому «після складення з себе духовного звання, поступити на службу в Академію наук, вибравши самому собі посаду і призначивши кількість платні, яку він бажав би отримувати» [2, с. 24]. Йому була обіцяна також «безкоштовна пересилка його політичного та географічного листування по всій Європі». Отримавши потім письмове донесення про марність всіх зусиль, вона зробила на ньому приписку: «Бюшінг зі мною попроситися може, а що дане слова не змінює, в тому його похваляю. Запитай же у цієї чесної людини, чи є надія надалі його мати, або зовсім він з нами розлучився?» [2, с. 24].

Характер, проявлений вченим в цих переговорах, став, очевидно, і причиною чвар з Мініхом, що почалися наприкінці 1764 р. Багато чого в діяльності Бюшінга не влаштувало членів конвенту. Невдоволення викликало, по-перше, відділення Бюшінгом шкільної каси від церковної. Шкільна каса поповнювалася за рахунок батьків, які вносили на навчання дітей від 15 до 30 рублів на рік. Велику роль грали пожертвування багатих і знатних петербуржців, на які не тільки можна було обладнати нові класи і утримувати хороших вчителів, а й навчати в школі дітей з бідних сімей. Спекулюючи ім'ям Бюшінга, популярність якого постійно росла, що помітно відбивалося на стані шкільної каси, конвент хотів скористатися нею для церковних потреб. Мініх в цій ситуації підтримував конвент, бо вони розглядали школу не як навчальний заклад для дітей громади, але як установу, призначену викачувати гроші на сплату церковних боргів і будівництво нових будинків.

В ході розпочатих розбіжностей Бюшінгу нагадали також про те, що в його проповідях було мало необхідного благочестя. Його ранкова

недільна проповідь зазвичай присвячувалася якомусь уривку з життя Христа і складалася з власним його розсудом, що давало простір для вільних тлумачень та висновків. Для вечірньої проповіді вибиралися моралістичні тексти батьків церкви або окремі вислови Біблії, при цьому Бюшінг викладав, як правило, свої власні міркування про діяння бога щодо природи. Головною метою таких проповідей була не стільки пропаганда віри в бога, скільки прагнення «зменшити схильність людей до користі, заздрості, заохочувати в них думки про добрі, благодійні та вічні справи, переконувати їх в тому, що вони не можуть бути щасливі, якщо не будуть прагнути до добра».

Конвент попіравав Бюшінга в сперечаннях з першим пастором, Трефуртом, прихильником строгих канонів і форм при богослужінні, відхід від яких дозволяв собі Бюшінг. Він висміював, наприклад, Трефурта, коли той, поєднуючи шлюбом молодого чоловіка та 60-річну жінку, бажав їм, в суворій відповідності з каноном, плодитися та розмножуватися. Відлунням цих суперечок стало суворе розпорядження конвенту обом пасторам дотримуватися всіх канонів при богослужінні, прийняте вже після від'їзду Бюшінга з Петербурга [4, с. 134]. Крім того, Бюшінг, як пастор, в очах конвенту втрачав ціну і тому, що не прагнув до власного збагачення, як це робили інші. Попередник його, якийсь Х. Г. Нассіус, наприклад, почав службу в 1711 р., швидко перетворився з бідного юнака на багату людину, завів свій власний процвітаючий трактир, в якому подавали вина минулого століття, вивів свого сина в маїстри. Бюшінг ж поставив собі за правило не брати винагороди від бідняків або від таких людей, які мали «тільки прожиток». Найбільш охоче з усіх своїх пастирських обов'язків він виконував одну – відвідування хворих і немічних та майже не приймав запрошення на урочистості й святкування. Численні борги, які він нажив в Петербурзі за час своєї пастирської діяльності, не дали б йому можливість залишити країну, якби не допомога друзів та покровителів [11, с. 234].

Рішенню про від'їзд з Росії сприяла величезна зайнятість Бюшінга пастирським та шкільними справами, яка заважала йому займатися наукою. Пастор Трефурт часто хворів, і Бюшінг залишився практично один на один з величезною паствою. Багато часу забирала у нього школа, де він суміщав обов'язки директора, інспектора та вчителя. В результаті довелося відкласти роботу над «Описом землі», що викликало невдоволення видавців, з якими у нього були укладені договори.

Приводом для остаточного розриву Бюшінга з конвентом послужило засідання, на яке він не був запрошений, де було прийнято рішення про запрошення третього вмілого пастора. Рішення було складено в образливій для Бюшінга формі та відправлено йому у вигляді офіційного документа. І хоча вся громада встала на сторону Бюшінга та обрані нею депутати доклали всіх зусиль, щоб примирити його з конвентом, а головне – з його патроном, і умовити свого улюбленого пастора

і вчителя змінити прийняте рішення про від'їзд, Бюшінг склав із себе спочатку обов'язки директора школи, а потім і пасторський сан.

13 червня 1765 року він покинув Петербург і в очікуванні пропозицій оселився в Альтоні. Повернувшись в Геттінген він, однак, не захотів, хоча мав запрошення Мюнгаузена, який мав намір доручити йому керівництво всіма шкільними справами. Цілий рік Бюшінг жив на пожертвування своїх колишніх прихожан, серед яких була не тільки знатні, а й група петербурзьких ремісників, які дізналися про те, що Бюшінг живе в Альтоні без платні та зібрали для нього 420 рублів [11, с. 237].

У жовтні 1766 року він вступив на посаду ректора новоствореної в Берліні об'єднаної Берлінсько-кельнської гімназії (Грейфріаре). Тут пройшли останні 26 років його життя. У Берліні він став великим педагогом, організатором та реформатором шкільної справи, видатним теоретиком та практиком науки виховання підростаючого покоління. Тут, в Берліні, були створені численні педагогічні праці, написані знамениті життєписи видатних вчених та громадських діячів XVIII ст. (6 томів), підготовлені до друку багатотомні історико-географічні журнали.

Висновки. Багато з того, що було зроблено Бюшінгом в галузі освіти, цілком може бути взято сучасною педагогічною наукою. Відмінне знання предмету, дохідлива форма викладу, серцевий та довірчий батьківський тон, живий, діяльний спосіб спілкування здобули йому любов і повагу молоді. Головними предметами, які він охоче викладав, були історія релігії, історія філософії та історія мистецтв, за якими він написав численні навчальні посібники. Готуючи своїх вихованців до активного політичного життя, він читав їм курс сучасної газетної і журнальної справи. Особливою популярністю користувалися його публічні лекції на теми моральності, які виростили з проповідей колишнього петербурзького священика. Вони збирали зазвичай величезну аудиторію. Бюшінг вчив своїх слухачів життєвій мудрості, вмінню добиватися поставленої мети, служити ідеалам добра та справедливості. Нерідко в таких лекціях він розповідав про вчених, видатних державних діячів, художників та музикантів, які, випробувавши в юності бідність і приниження, завдяки своїй працьовитості, прагненню до знань, стійкості та мужності в боротьбі з труднощами, багато чого досягали в житті. «Працьовитість та чесність» були головними гаслами цих лекцій. У діяльності Бюшінга-педагога знайшла своє яскраве втілення головна функція Просвітництва – виховання та освіта народу.

В своїх географічних працях Бюшінг одним з перших виступив проти наповнення таких робіт голою номенклатурою. Він вважав, що вони повинні містити засновану на статистичних даних характеристику природного, економічного та політичного стану країни. Використовуючи результати природничо-наукових досліджень та математичної географії, Бюшінг поклав в основу свого «Опису землі» політико-економічні дані. Населення та мова, політичний устрій та культурні відносини,

міста, ремесло та торгівля, фінанси та мануфактури, пошта та транспорт, статистика народжень, шлюбів і смертей – все це займало в «Описі землі» значне місце. Дані про географічне положення описуваних земель, вказівки на тваринний та рослинний світ, своєрідність природних умов, особливості рельєфу, природні копалини та їх використання доповнювали картину. Чимале місце відводилося відомостям з історії окремих держав. Такий зміст географічної праці відповідав вимогам часу, прагненням людей, зацікавлених в отриманні наукових даних про розвиток політичних і економічних відносин в різних країнах світу. Подібні описи самі служили своєрідним стимулятором торгівлі та промисловості, інших галузей господарства. Все це забезпечило працям Бюшінга в області географії величезну популярність і довголіття.

Роботи Бюшінга з географії, історії, освіти та релігії налічують понад сто найменувань. Його наукова репутація ґрунтується головним чином на його географічних роботах та німецька традиція розглядає Бюшінга як творця статистичної географії.

Його головна праця – це «Опис Землі» у семи частинах, з яких перші чотири, що охоплюють Європу, були опубліковані у 1754–1761 рр. та швидко були перекладені на декілька мов (наприклад, на англійську мову з передмовою Мердока у шести томах, Лондон, 1762 р.). У 1768 році була опублікована п'ята частина, перший том по Азії, що містить опис азійської Туреччини та Аравію. Цей том демонструє величезну кількість проведених попередніх досліджень і вважається шедевром автора [6–10].

Бюшінг також був редактором званої колекції «Магазин нової історії та географії», що складається з 23 томів (1767–1793), а також видання «Щотижневі розповіді про нові мапи країн» (Берлін, 1773–1787).

Його роботи в галузі освіти користувалися великою пошаною сучасників. У біографії він пише, що написав ряд статей для свого «Магазину» та цінний збірник «Вступ до життєпису визначних особистостей» у 6 томах (1783–1789), в тому числі докладне життя Фрідріха Великого. Його богословські праці виявилися менш успішними. Коли він помер в Берліні від водянки 28 травня 1793 року Матіас Крістіан Шпренгель та ще кілька географів продовжили його роботу.

Яскрава особистість, породжена історичною епохою, яка відбулася в її переконаннях, характері, схильності, в кипучій, різноманітній діяльності на терені Просвітництва – таким постає перед нами Антон Фрідріх Бюшінг, чия спадщина, чие життя, чие служіння науці заслуговують на пильну увагу нащадків.

Список використаних джерел

1. Белковец, ЛП., 1988. «Россия в немецкой исторической журналистике XVIII в. Г. Ф. Миллер и А. Ф. Бюшинг», Томск: *Изд-во Том. ун-та*, 286 с.
2. Бюшинг, АФ., 1886. «Автобиография», излож., отрывки А. Г. Брикнера, *Исторический вестник*, Т.25, №7, с.5–26.
3. Королев, СВ., 2010. «Античная литература в библиотеке немецкого ученого XVIII в. (на примере собрания географа

и историка Антона-Фридриха Бюшинга)», *МНМОИ. Исследования и публикации по истории античного мира*, СПб., Вып.9, с.434–450.

4. Смирнов, В., 2006. «St. Petrischule. Школа, что на Невском проспекте за кирхой: старейшая школа Санкт-Петербурга. 1709–2005 гг.», СПб.: *Коло*, 152 с.

5. Ульянов, НП., 1998. «Петришуле – старейшая школа в Петербурге», *Немцы и развитие образования в России: сб. науч. трудов*, РАН, СПб науч. центр, с.129–136.

6. «A. F. Büschings große Erdbeschreibung», 1785, Siebenter Band, Mit K. K. Hofeensufreiheit Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlag der Kompagnie, Portugal, 509 s.

7. «A. F. Büschings große Erdbeschreibung», 1785, Achter Band, Mit K. K. Hofeensufreiheit Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlag der Kompagnie, Frankreich, Erste Abteilung, 496 s.

8. «A. F. Büschings große Erdbeschreibung», 1785, Neunte Band, Mit K. K. Hofeensufreiheit Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlag der Kompagnie, Frankreich, Zweite Abteilung, 495 s.

9. «A. F. Büschings große Erdbeschreibung», 1786, Zehnter Band, Mit K. K. Hofeensufreiheit Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlag der Kompagnie, Italien, 780 s.

10. «A. F. Büschings große Erdbeschreibung», 1786, Zwölfter Band, Mit K. K. Hofeensufreiheit Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlage der Kompagnie, Die vereinigten Niederlande, Schlesien und Glatz, 732 s.

11. Hoffmann, P., 2000. «Anton Friedrich Büsching (1724–1793). Ein Leben im Zeitalter der Aufklärung», Berlin, 322 s.

References

1. Belkovecz, LP., 1988. «Rossy'ya v nemeczkoy y'story'cheskoj zhurnaly'sty'ke XVIII v. G. F. My'ller y' A. F. Byushy'ng (Russia in German historical journalism of the 18th century)», Tomsk: *Yzd-vo Tom. un-ta*, 286 s.

2. Byushy'ng, AF., 1886. «Avtovy'ografy'ya (Autobiography)», y'zlozh., otrivky' A. G. Bry'knera, *Y'story'chesky'j vest ny'k*, T.25, №7, s.5–26.

3. Korolev, SV., 2010. «Anty'chnaya ly'teratura v by'ibly'oteke nemeczkogo uchenogo XVIII v. (na pry'mere sobran'y'a geografa y' y'story'ka Antona-Fry'dry'xa Byushy'nga) (Antique literature in the library of the German scholar of the XVIII century)», *MNEMOH. Y'sledovany'ya y' publy'kacy'y' po y'story'y' anty'chnogo my'ra*, SPb., Vyp.9, s.434–450.

4. Smy'rnov, V., 2006. «St. Petrischule. Shkola, chto na Nevskom prospekte za ky'rxoj: starejshaya shkola Sankt-Peterburga. 1709–2005 gg. (St. Petrischule. School, that on Nevsky Prospect behind the church: the oldest school in St. Petersburg)», SPb.: *Kolo*, 152 s.

5. Ul'yanov, NP., 1998. «Petry'shule – starejshaya shkola v Peterburge (Petrischule – the oldest school in Petersburg)», *Nemczy'y' razvy'ty'e obrazovany'ya v Rossy'y'*: sb. nauch. trudov, RAN, SPb nauch. centr, s.129–136.

6. «A. F. Büschings große Erdbeschreibung», 1785, Siebenter Band, Mit K. K. Hofeensufreiheit Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlag der Kompagnie, Portugal, 509 s.

7. «A. F. Büschings große Erdbeschreibung», 1785, Achter Band, Mit K. K. Hofeensufreiheit Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlag der Kompagnie, Frankreich, Erste Abteilung, 496 s.

8. «A. F. Büschings große Erdbeschreibung», 1785, Neunte Band, Mit K. K. Hofeensufreiheit Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlag der Kompagnie, Frankreich, Zweite Abteilung, 495 s.

9. «A. F. Büschings große Erdbeschreibung», 1786, Zehnter Band, Mit K. K. Hofeensufreiheit Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlag der Kompagnie, Italien, 780 s.

10. «A. F. Büschings große Erdbeschreibung», 1786, Zwölfter Band, Mit K. K. Hofeensufreiheit Troppau, gedruckt bei Joseph Georg Traßler, und im Verlage der Kompagnie, Die vereinigten Niederlande, Schlesien und Glatz, 732 s.

11. Hoffmann, P., 2000. «Anton Friedrich Büsching (1724–1793). Ein Leben im Zeitalter der Aufklärung», Berlin, 322 s.

* * *